

**İslâm Düşüncesinin 20. Asırda
Yeniden yapılanması
ve**

**BEDİÜZZAMAN
SAİD NURSÎ**

MİLLETLERARASI SEMPOZYUM

Yeni Asya Yayınları

Editör:

Mehmed Paksu

Tercüme :

Arapça

İhsan Kasım es-Sâlihî

Kenan Demirtaş

Doç. Dr. Ahmed Akgündüz

İhsan Atasoy

İngilizce

Ümit Şimşek

Almanca

Rüstem Ülker

Kapak :

YAY Grafik

Dizgi :

Yeni Asya Yayınları A.Ş.

551 32 25

Baskı, Cilt :

Nesil Matbaacılık A.Ş.

551 32 27

İstanbul 1992

ISBN 975-408-194-8

©

Bu eserin yayın hakkı Yeni Asya Yayınları A.Ş. ye aittir.

Yeni Asya Yayınları'ndan önceden izin alınmaksızın

başkası tarafından yayınlanamaz,

kısmen dahi olsa iktibas edilemez.

Yeni Asya Yayınları

Sanayi Cad. Selvi Sok. No: 5

Yenibosna / İSTANBUL

551 32 25-26-27

Prof. Dr. İBRAHİM CANAN

(Atatürk Üniversitesi)

1940 yılında Konya'da doğdu. İlk öğrenimini memleketinde tamamladı. Konya Erkek Lisesi (1958) mezunu. Kayseri (1962-64) ve Akşehir'de (1966-67) orta dereceli okullarda öğretmenlik yaptıktan sonra, Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi'nde 1972'de başladığı öğretim üyeliği görevini aynı üniversiteye bağlı olarak kurulan İlahiyat Fakültesi'nde sürdürdü. Makalelerini fakülte dergileri yanı sıra *Diyanet, Hakses, İslâm, İslâm Medeniyeti, Zafer, Sur, İcmal, Kadın ve Aile, Altınoluk, Okul* gibi dergilerde yayımladı. *Resulullah'a Göre Okul ve Ailede Çocuk Terbiyesi* adlı eseriyle 1979'da Türkiye Milli Kültür Vakfı Ödülü'nü aldı.

Eserleri: *Tarihçi Açısından Din* (Arnold Toynbee'den çeviri, 1978), *Seminer ve Tez Rehberi* (1979), *Resulullah'a Göre Okul ve Ailede Çocuk Terbiyesi* (1988), *Atatürk Üniversitesi Lojmanları ve Taklitçiliğimizin Muhasebesi* (1979), *İslamda Çocuk Hakları* (1980), *İslamda Temel Eğitim Esasları* (1980), *Sulh Çizgisi* (1980), *Tebliğ Terbiye ve Siyasi Taktik Açısından Hicret* (1981), *Hz. Peygamberin Sünnetinde Terbiye* (1980), *Yeni Usul-i Hadis* (Zafer Ahmed el-Osmani'den çeviri (1982), *Kur'an ve Hadise Göre Fitne ve Anarşi* (1981), *Kur'an'da Çocuk* (1984), *Peygamberimizin Hadisleriyle Medeniyet Kültür ve Teknik* (1984), *Ahkâmı's-Siğâr* (Üstrüşeni'den çeviri, 1984), *Peygamberimizin Okuma-Yazma Seferberliği ve Öğretim Siyaseti* (1985), *İslâm'da Zaman Tanzimi* (1985), 88), *İslamda Çevre Sağlığı, Kütüb-i Sitte Muhtasarı Şerhi 1-15* (1988).

BEDİÜZZAMAN'A GÖRE İSLÂM ÂLEMİNİN ANA MESELELERİ VE ÇÖZÜM YOLLARI

"Âlem-i İslâm'daki ihtilafı, tadil edecek çare nedir?" sorusuna Bediüzzaman şu cevabı verir: "Evvela müttefekün aleyh olan (herkesin ittifakla kabul ettiği) makasid-i âliyyeye (yüce maksadlara) nazar etmektir. Çünkü Allah'ımız bir, Peygamberimiz bir, Kur'anımız bir, zaruriyat-ı dinîyye'de umumuz müttefik."

Ben sizlere Bediüzzaman'ın bir asra yaklaşan hayatı boyunca verdiği mücadelenin özünü teşkil eden üç temel meseleyi taneleyeceğim. Mevzuun daha iyi anlaşılması için, önce bir kaç noktaya parmak basmak istiyorum:

Birinci nokta:

Bediüzzaman'ın fikri bütünlüğü:

Bediüzzaman, bir asra yakın uzun bir hayat geçirmiş kimsedir. Bu asır, sadece Türk tarihinde değil, insanlık tarihinde de en büyük inkılâpların cereyan ettiği bir devirdir. Bu esnada yaşayan nice insanlar fikrî zikzaklar geçirip düşünce değişiklikleri ortaya koymuştur. Bediüzzaman'da dikkat çeken husus, onun ilk söyledikleri ve yazdık-

ları ile son söyledikleri ve yazdıkları arasında bir farklılığa rastlanmamasıdır.

İlmî ve fikrî olgunluğa çok erken yaşta ulaşması ve Bitlis'teki hocalarından Şeyh Emin'in henüz bülüğa ermemiş bir çocuk olan Said'e "kisve-i ilmiye" giydirmeye kalkması, Bediüzzaman'ın dikkatleri çeken istisnâî hâdiselerden biridir.

Bu hususa şunu belirtmek için temas ediyoruz: Bediüzzaman, daha işin başında, hayatı boyu mücadelesini yapacağı temel fikirleri sistematize etmiş, bir program halinde sunmuştur. Ele alacağımız üç düşman meselesi, onun kendisi için yaptığı programın âdetâ nokta-i merkeziyesini, kalbini teşkil etmektedir. Üç düşmanın onun düşünce sistemindeki yerini görmek için mezkur programı özetle vermede fayda var.

İkinci nokta:

Bediüzzaman'ın efkârının programı ve davasının esasları:

Bediüzzaman, 1909'da *Dini Ceride* adlı bir gazetede "Dağ meyvesi acı da olsa devadır" adlı makalesinde fikriyatını "dokuz" madde halinde özetler. Bu makalenin alt başlığı, onun şuurlu şekilde belli maksatları mücadele programına aldığını göstermesi bakımından zikre değer: "Bediüzzaman'ın Fihriste-i Makasıdı ve Efkarının Programıdır." Bu dokuz maddeyi şöyle özetleyebiliriz:

Birinci madde: İslâm âlemini terakkiye sevkedecek uyanışı sağlamak.

İkinci madde: İslâm maarifini sağlayan üç merkez arasındaki ihtilafı gidermek: Bu üç merkez medrese, mektep ve tekkedir.

Üçüncü madde: İlmî çevrelerde ilmî hürriyeti tesis etmek.

Dördüncü madde: Medreselerde ihtisas şubeleri te'sis etmek.

Beşinci madde: Mürşid-i umumi olan vaiz ve hatiplerin yetişmesini de ele almak.

Altıncı madde: Osmanlılarda terakki meylini uyandırmak. Burada asıl mevzumuzu teşkil eden üç düşman mevzubahis edilir.

Yedinci madde: Hilafet makamının ıslâhı meselesi.

Sekizinci madde: Osmanlı Devletinin beylikler devrine dönüşmemesi için, Müslüman halklar arasında ittifak-ı Muhammedî fikrinin geliştirilmesi.

Dokuzuncu madde: Millî birliği sağlayarak, Kürtlerin ihtilafı sebebiyle zayi olan kuvve-i cesimelerinden istifade etmek.²

Hemen kaydedelim ki, 1907'de İstanbul'a gelmiş olan Bediüzzaman'ın bu fikirleri çok önceleri geliştirdiği, İstanbul'a gelmezden önce bunlardan bir kısmının tahakkuku için yıllar önce, aşiretler nezinde çalışmalar yaptığı bilinmektedir. Hattâ İstanbul'a da fikirlerinin tahakkuku maksadıyla gelmiştir.³

Bediüzzaman dokuz maddede hülâsa ettiği bu temel fikirleri, "hem bir meslek takip ettiğini göstermek"⁴, hem "hakikat olduğu için" hem de hak olan bir davanın iyice yerleşmesi için onun esaslarına "mükerreren irca-ı nazar lâzım olduğu" için bütün kitaplarında ve yayınlarında tekrar tekrar ele alır.⁵

Üçüncü nokta:

Bir mukayese: Bediüzzaman'ın İslâm dünyasında oynamakta olduğu rolü hakkıyla anlamak, hattâ şu anda sadedinde olduğumuz üç düşman meselesinin şumulünü kavrayabilmek için, Batı hayatında büyük bir ameliyat icra etmiş olan Calvin'le (Calvin 1509-1564) kısa bir mukayese yapmak istiyoruz. Herkesin bildiği üzere, Calvin Hristiyan dünyasında ciddi bir reform yapmıştır. Alman Sosyolog Max Weber'in reddedilemeyen açıklamalarına göre, bugün kapitalizm diye ifade ettiğimiz Batı teknolojisi de varlığını Calvin'e borçludur. Çünkü o, Batı hayatına üç temel fikir vermiş, bu fikirlerin hayata geçmesi ile Batıda ilim, fen ve teknoloji gelişmiştir. Açıklanması uzun kaçacak bu üç temel fikir şunlardır: İlim, çalışmak ve zühd (dünyaya ehemmiyet vermemek). Weber yaptığı çalışmalarda ilmi ve teknik gelişmelerin, bütün Batı memleketlerinde, Calvin'in yolunda giden protestan çevrelerde geliştiğini göstermiştir.

Üç düşman:

Bediüzzaman'ın üç düşmanı cehalet, zaruret ve ihtilafıdır. Bu üç

düşmana Eski Said dönemindeki yazıların hemen hepsinde olmak üzere, bütün yazılarında rastlamak mümkündür. Bu üç temaya değişik vesilelerle çok farklı üsluplarla yer vermiştir. Birinde şöyle der:

“Her bir mümin i’la-yı Kelimetullahla mükelleftir. Bu zamanda en büyük sebebi maddeten terakki etmektir. Zira ecnebler, fûnun ve sanayi silâhıyla bizi istibdad-ı mânevileri altında eziyorlar. Biz de fen ve san’at silâhıyla i’la-yı kelime-tullahın en müthiş düşmanı olan cehil ve fakr ve ihtilaf-ı efkâra cihad edeceğiz.”⁶

Bir başka yazısında

“Bizim düşmanımız cehalet, zaruret, ihtilafıdır. Bu üç düşmana karşı san’at, marifet, ittifak silâhıyla cihad edeceğiz” demiştir.⁷

Bediüzzaman, bu meseleyi tekrar ederken marifet yerine “ilim ve fen” kelimelerini, zaruret yerine “fakr” ve “ihtiyaç” kelimelerini, ittifak, uhuvvet, kardeşlik kelimelerini ihtilaf yerine, nifak, keşmekeş, adavet, husumet, düşmanlık kelimelerini fen ve sanat yerine, sa’y (çalışmak) vs. kelimelerini kullanır.

Az yukarıda dokuz madde halinde fihriste-i maksadını ve fikirlerinin programını belirtirken altıncı maddede üç düşman meselesine yer verdiğini söylemiştik. Bediüzzaman’ın bu üç düşmanla mücadelede elde etmek istediği maksadı, bütün şümulüyle kavramak için o maddeyi aynen görmekte fayda var, Der ki:

Altıncı madde:

“Osmanlılığın meylutterakkisini faal etmektedir. Şöyle ki: Bu devletin mabihî’l-hayatı (kendisini yaşatan şey) ve dini, din-i İslâm olduğundan, her bir Osmanlı, i’la-yı şevket-i islâmiyeye mükellef ve her bir mü’min i’la-yı kelime-tullahı muvazzaftır. Ve bu zamanda i’la’nın en büyük sebebi maddeten terakki olduğundan ve terakkinin en müthiş düşmanı olan “cehalet” ve “zaruret” ve “ihtilaf” a seyfu’l-marifet (ilim kılıcı) ve say’-i insani (çalışma) ve ittihad ile din namına ittihad edeceğiz. Amma a’da-i harici (dış düşmanlar), medeni olduklarından fikren galebe çalmak lâzımdır. O cihadı berâ-

hin-i şeriata havale edeceğiz.”⁸

Bütün kötülüklerin başı cehalet: Bediüzzaman devamlı üç düşmana nazar-ı dikkati çekerse de, bazı açıklamalarında hepsinin cehaletten kaynaklandığını ifade eder:

“Hem de bizim düşmanımız ve bizi mahveden cehalet, ağa oğlu” “zaruret efendi ve hafidi (torunu) husumet” bey’dir. “Ermeniler bize düşmanlık etmişlerse, şu üç müfsidin kumandası altında yapmışlardır.”⁹

Bediüzzaman’ın şu gelecek ifadesi göz önüne alınınca, onun nazarında, bütün içtimai bozuklukların, zikredilen üç düşmandan ve dolayısıyla da cehaletten ileri geldiği anlaşılır:

“Hem de düşmanlarımız onlar (ecnebiler) değil. Asıl bizi bu kadar düşürüp İ’la’yı Kelimetullah’a mani olan cehalet ve neticesi olan muhalefet-i şeriattır. Ve zaruret ve onun semeresi olan sû-i ahlâk ve harekattır. Ve ihtilaf ve onun mahsulü olan ağraz ve nifaktır ki, ittihadımızın (gayesi) bu üç insafsız düşmana hücumdur.”¹⁰

Her kötülüğümüzün dip temelinde cehaleti gören Bediüzzaman, kurtuluşu da ilimde bulur. Der ki:

“Ben Vilâyet-i Şarkiyyede aşiretlerin hâl-i perişanîyetini görüyordum. Anladım ki, dünyevi bir saadetimiz, bir cihetle fûnun-u cedide-i medeniye ile olacak.”¹¹

Bediüzzaman’ı ilme ehemmiyet vermeye sevkeden bir başka kanaati daha vardır. Bu, onun muasırları açısından son derece orjinal bir görüştür. Bu asrın başlarında ilmin geleceği hakkında bu kadar kesin basîrete her ilim adamında rastlamak zordur. Der ki:

“Elbette nev’i beşer âhir vakitte ülûm ve fûnuna dökülecektir. Bütün kuvvetlerini ilimden alacaktır. Hüküm ve kuvvet ise, ilmin eline geçecektir.”¹²

Ayrıca kuvvete dayanan hükümetlerin aynen kuvvet gibi çabuk ihtiyarlayacağını, ilmin şanı tezayüd (artma) olduğundan ilme dayanan hükümetlerin hızırvarî (ebedi) bir ömre mazhar olacaklarını¹³ belirterek devletimizin mutlaka ilme istinat etmesini söyler.

Cehalet meselesinin halli:

Bütün ahlâksızlıkların, gerilikler ve harici düşmanlara karşı

mağlubiyetlerin asıl sebebi gördüğü cehaletin izalesini, medreselerin yaygınlaştırılmasında görmüştür. Ancak o, devrindeki medreselerden hem kemiyet (sayı) hem de keyfiyet yönüyle memnun değildir. Evet, medreseler sayıca artırılmalıdır. Fakat bundan önce ıslâh edilmeli, medreselerde inkılâb yapılmalıdır. Ona göre medreseler, taşındıkları üç eksiklik sebebiyle asrın ihtiyacına uygun adam yetiştirememektedirler.¹⁴

Bu eksiklikleri intizam, tefeyyüz, mahrec olarak tesbit eder.

İntizam'la iç yapıdaki mühim eksikliği kasteder:

Medreseler tek tip insan yetiştirmektedir. İhtisas şubeleri yoktur. Halbuki o, medreselerin, Darü'l-Fünun'da (Üniversitede) olduğu gibi, ihtisas şubelerine ayrılmasını temenni etmektedir. Birbirleriyle irtibat halinde olan şubelere ayrılmalıdır. "Taksimü'l-a'mal kaidesini (iş bölümünü) bi-temâmihâ tatbik etmelidir" der¹⁵. Başka açıklamalarını da dikkate aldığımızda, medreseler yeniden elden geçirilip önce bir kısım temel dersleri alan, sonra da ihtisas bölümlerine, yani fakültelere ayrılan üniversitelere dönüştürülmelidir.

Tefeyyüz'le ilmî ilerlemeyi kassetmektedir. Bu eksikliğin, ona göre bir çok sebebi var:

1. Âlet dersleri asıl derslerin yerine geçmiştir. Âlet dersleri ile Arapçayı ve Arapçaya bağlı temel ilimleri kasteder. Talebe bunların ötesine geçememekte, ömrü ibare çözmekle tükenmektedir.

2. Medresenin resmi programına aynı meseleleri işleyen çok kitap girmiştir. Talebeler, ömrü tüketen bu kitapların dışına çıkamamaktadır. Ana metinler, bunlar üzerine yapılan şerhler, şerhlere yapılan haşiyeler, bazan haşiyenin haşiyesi vs. bunlar talebenin "evkat" ve "efkârını" kendine hapsedip harice çıkmasına meydan vermemiştir.

3. İhtisaslaşma olmadığı için, talebeler fitrî meyillerine uygun gelişme göstermiyorlar, kendi tabirleriyle herkeste meyl'ül-ağalık ve meyl'ül-amiriyet gibi tehakküm hissi galebe çalıyor ve ilmin gelişmesine sahip çıkan olmuyor. "Medreseler, bu yüzden indirasa uğradı" der.¹⁷

Tefeyyüze mâni bir diğer husus medreselerde fenni ilimlerin yokluğudur. Bediüzzaman medreselere müsbet ilimler dediğimiz fen ilimlerinin (veya ulûm-u medeniyenin) konmasını teklif etmektedir.

Bunun eksikliği talebelerde taassuba sebep olmaktadır. Az ileride de temas edeceğimiz üzere Bediüzzaman medreselere fen ilimlerinin konulmasını teklif ederken mekteplere de dini ilimlerin konulmasını teklif eder. Fen ilimlerinin eksikliği medrese talebesini taassuba atmakta, dini ilimlerin eksikliği de mektep talebelerini şüpheyeye, hileye sevketmektedir.¹⁸

Mahrec meselesi:

Bu, medrese mezunlarının iş sahasıdır. Bu eksiklik medreselere kaliteli, kabiliyetli talebelerin gitmesini engellemektedir. "Zekiler mektebe gitti, zenginler medresenin maişetine tenezzül etmedi"¹⁹ diyerek, mahreç eksikliğinin medreseler üzerinde hasıl ettiği menfi tesirlere dikkat çeker. Onun ideali olan ve kendi ifadeleriyle 55 yıl açılmasına gayret gösterdiği Medresetü'z-Zehra'nın taşınması gereken şartlarını sayarken, onun müdavimlerinin yüksek tahsil yaptıran diğer müesseselerle müsavi tutulmaları, imtihanlarının da öbürlerinin imtihanı gibi aynı ölçüde muteber kılınıp akim bırakılmamalarını da kaydeder.²⁰

Çocuklarınızı okutun:

Bediüzzaman, bir taraftan medreselerin ıslahı, sayıca artırılması için mücadele verirken, diğer taraftan da çocukların okutulmasına teşvikte bulunmuştur. O kadar ki, Cumhuriyetten sonra, okullardan din derslerinin tevhid-i tedrisat kanunuyla tamamen çıkarılması sebebiyle, yurt sathında yaygın hale gelen ve kimlerin ne maksadla çıkardığını bilmediğim "Bunlar gavur okuludur, çocuklarınızı buralarda okutmayın" sloganı, dindar çevrelerde müessir olduğu devrelerde bile Bediüzzaman "Bütün fenler, kendi lisan-ı mahsuslarıyla mütemadiyen Allah'tan bahseder, siz muallimleri değil, onları dinleyin" diyerek okullardan geri kalmayı değil, bilakis çocukların okullara gönderilmesini tavsiye eder. Bediüzzaman'la ilgili hatıralarda, bu çeşit tavsiyelere sıkça rastlanır.²¹

İkinci düşman : Zaruret

Bediüzzaman, zaruret'le Müslümanların maddi ve teknik yönden maruz kaldıkları gerilikleri kastederek. Bunu bazan "fakr", bazen açlık manasına gelen "cu" bazan "ihtiyaç" vs. kelimeleriyle ifade eder. Bediüzzaman, İslâm âleminin sikleti altında kıvrır kıvrır kıvrıldığı, her an omuzunda ağırlık ve zilletini hissettiği bu fakirlik, yani gerilik, yani ihtiyaç halini olduğu gibi kabul ve itiraf eder. Ama, bunu bir kısım maddecilerin yaptığı gibi, insanları mefluç hale getiren, yapabileceği şeye bile teşebbüsünden alıkoyan yeis ve atalet vesilesi yapmaz. Bilakis istikbalde, Müslümanların, tekrar terakki edip fen ve teknikte Batılılara yetişip, hattâ onların önüne geçeceklerine dair kanaatine delil yapar.²² Batının kalkınmasını, orada ortaya çıkan ihtiyaç ve darlıkla izah eder. Bu sadedde sıkça kullandığı bir vecizesi şudur: "ihtiyaç medeniyetin üstadıdır."²³ O, bu prensibin şahsi bir kanaati olmadığını, "Hikmeten (yani ilmen) sabit" olduğunu söyleyerek medeniyetlerin gelişmesinde, harp, kuraklık, zelzele, salgın gibi ciddi felaketlerin müsbet rol oynadığı hususunda sosyologların ileri sürdüğü nazariyelere atıf yapar.²⁴

Bediüzzaman, fakr ve ihtiyacın insanları gayrete sevkettiğini, böylece fitratlarında mevcut olan meylü't-terakkinin kuvveden fiile geçtiğini, teşebbüs ve çalışma sonunda terakkinin geldiğini belirtir.

Bu bahsin ikna edici bir açıklığa kavuşmasında Bediüzzaman çeşitli tahlillere girer. "Çalışmayı sevkeden âmiller nelerdir, bizde çalışma şevki niçin kırılmıştır, bu şevk nasıl uyandırılır, insanlardaki ukde-i hayatiye nasıl intibaha getirilir, takip edilen kalkınma modelinin yanlışlıkları nelerdir, nasıl bir model takip edilmelidir?" gibi meseleleri birer birer gündeme getirir, açıklamalar sunar.

Meselâ "Hayat bir faaliyet ve harekettir, şevk ise onun matiyyesi (yani bineği) dir"²⁵ veya "sa'-yi insani'nin buharı" dir.²⁶ diyerek, bütün faaliyet ve gayretin temelinde şevk yattığını söyler. Geçmişte, zamanın şartlarını yeterince göz önüne alamayan bir kısım yetersiz âlim ve vâizlerin, bazı dini metinlerin zahirlerine bağlı kalarak insanları yanlış bir tevekkül anlayışına iterek çalışma şevkini kırıp ataletle attıklarını söyler.²⁷ Bu noktada İslâmın gerçek tevekkül anlayışı nedir, onu belirtir. Çalışma şevkinin kişideki himmet (yani milletini düşünme) duygusu ile yakın alakasını belirtir. Dine hizmet gibi yüce mak-

satlar taşıyan insanın himmetinin de yücelerek, değerinin artacağına dikkat çeker: "Kimin himmeti milleti ise o tek başına küçük bir millettir" der.²⁸ Batılıların "Bizden hırsızladıkları" milliyetçilik duygusuyla terakki ettiğini²⁹, Ermenilerin bu himmet yüceliği ile büyük fedakârlıklar izhar ettiklerini belirtir.³⁰ Bediüzzaman'a göre Batı terakkisinin üssü'l-esası milliyetçilik duygusudur.³¹ Bu duygunun bizde de uyandırılması lâzımdır. Ancak o, milliyetçilikten İslâmcılığı anlar: "Milliyet bir bedendir, Ruhu dindir." "Din milliyetin hayatı ve ruhudur" der. 32 Batının fen ve ilmini almamız gerektiğini, ama bunu yaparken kendi millî âdetlerimizden fedakârlık etmemenin şart olduğunu belirtir. Millî âdetlerin terkinin o milletin ihtiyarlaması kabul eder.³³ Bu sebeple terakkide Japon Modeli'ni takip etmeyi uygun bulur ve,

"Kesb-i medeniyette Japonlara iktida bize lâzımdır ki, onlar, Avrupadan mehasin-i medeniyeti almakla beraber, her kavmin mâbihi'l-bekası (devamını sağlayacak) olan âdet-ı milliyeyi muhafaza ettiler" der.³⁴

Maddi terakki için çalışmanın Müslümanlara dinî bir vecibe olduğunu söyler:

"Her bir mü'min, i'la'yı kelimetullahla mükelleftir, bu zamanda en büyük sebebi maddeten terakki etmektir" der.³⁵

Çalışmak, Cenab-ı Hakkın tekvîni (tabiata hakim) şeriatındandır. Bu şeriatın emirlerine uymanın veya uymamanın mükâfat veya cezası dünyada peşindir. "Çalışmanın sevabı servettir, ataletin cezası sefalettir" der.³⁶

Çalışma ve gayrete insanı ziyade sevk eden şevkin kaynağı olan himmeti kıran düşmanlar üzerinde müstakil olarak durur ve bunları dağıtma çarelerini gösterir.³⁷

Verimli bir çalışmanın olması için fitrî meyle uygun meslek tavsiye eder.³⁸

Gayr-ı müslimin san'atından istifade edilebileceğini, kâfirin küfrünün veya fasıkın fıskının maharete ve sanata zarar getiremeyeceğini belirtir.³⁹

Yerli olarak imal edilen malların kullanılmasını tavsiye eder. Aynen Gandi'nin yaptığı gibi Batı mamûlatını hayatı boyu boykot ederek " ...yanlız memleketimin maddi ve mânevî mahsulatını giyiyorum" der.⁴⁰

Fakr bahsi ile ilgili olarak son bir nokta daha belirtelim: Bediüzzaman'a göre Osmanlı Devletindeki azınlıklar zenginleşirken Müslümanların fakirleşmesinin bir sebebi de meslek seçimi ile ilgilidir. "Biz gayr-ı tabii ve tembelliğe müsait ve gururu okşayan imaret (amirlik) maişetine el atıp belamızı bulduk" der. Maişet ve geçimin "tabii" ve "meşru" ve "hayattar" yollarının: "ziraat", "ticaret" ve "san'at" olduğunu belirtir. "Bence" der, "memuriyete ve imarete giren, yalnız hamiyet ve hizmet için girmelidir, yoksa maişet ve menfaat için girse bir nevi çingenelik eder."⁴¹

Üçüncü mesele : İhtilaf

Bediüzzaman'ın üzerine gittiği üçüncü mesele, yani üçüncü düşman ihtilafıdır. Bunu bazen keşmekeş, bazan nifak, bazan husumet gibi başka kelimelerle de ifade eder. Bunun zıddı ittifaktır, bunu da vifak, tesanüt, teavün, ittihad, uhuvvet gibi benzer kelimelerle ifade eder.

Farklı beyanlarına bakılınca "ihtilaf"la hem dar çerçevedeki Müslümanlar arasındaki ihtilafı, hem dini gruplar arasındaki ihtilafı kastedtiği, bunlardan her birine ehemmiyetleri nisbetinde temas ettiği, tekrar ettiği görülür. Israrla üzerinde durduğu ve telafisi için çareler teklif ettiği ihtilaflardan biri de feyiz kaynağı olan üç büyük şubenin, medrese, mektep ve tekke arasındaki ihtilafıdır.

Cemiyet seviyesindeki ihtilafların kendi nazarındaki ciddiyetlerini ifade edebilmek için matematikteki bir kaideye başvurur.

"Cemiyette vahid-i sahih olmazsa cem ve zam, kesir darbi gibi küçültür" der ve açıklar: "hesapta malumdur ki, darb ve cem (çarpma ve toplama) ziyadeleştirir: Dört kere dört onaltı eder. Fakat kesirlerde darb ve cem bilakis küçültür. Sülüsü sülüs ile (üçte biri üçte birle) darbetmek tüsü' (dokuzda bir) olur. Aynen onun gibi insanlarda sıhhat ve istikamet ile vahdet olmazsa ziyadeleşmekle küçülür, bozuk olur, kıymetsiz olur!"⁴²

Cemiyetteki ihtilafın kendisine verdiği ızdırabı ifadede Yavuz Sultan Selim'in şu beytinden istifade eder:

"İhtilafu tefrika endişesi,

Kûşe-i kabrimde hattâ bî karar eyler beni,
İttihatken savlet-i âdayı def'e çaremiz,
İttihat etmezse millet, dağdar eyler beni!"⁴³
Bediüzzaman'a göre "hayat ittihatıdır."⁴⁴

Hayatı ve devamı olan herşey, belli bir ittihadla vücut bulmaktadır. "İttifakta kuvvet var, ittihadda hayat var, uhuvvette saadet var" der.⁴⁵ İslâm âlemi, aralarında tam bir birlik yapabilseler, hiçbir dünyevi gücün bunun önünde duramayacağını söyler.

İttifakla hasıl olacak gücü belirtmek için, dört elif ayr ayrı oldukları takdirde dört kıymetinde olacaklarını, bir maksadla yan yana gelmeleri halinde bin yüz on bir kuvvetine ulaşacaklarını, keza dört tane dört ayrı ayrı iken onaltı ettikleri halde bir maksadla ittihad edip omuz omuza verince dört bin dört yüz kırk dört kuvvetine ulaşacakların söyler.⁴⁶

İhtilafın sebepleri

Bediüzzaman, Müslümanlar arasındaki ihtilafların, iman zaafı, bencillik, en doğruyu (ehakkı) aramak gibi bir kısım eksikliklerden ve yanlış davranışlardan ileri geldiğini belirtir. Ona göre, Müslümanları geri bırakan altı hastalıktan dördüncüsü "ehl-i imanı birbirine bağlayan nurani rabitaları" bilmemektir.⁴⁷

Öyleyse bu imânî, dinî bağları ortaya çıkarıp harekete geçirmek gerekmektedir.

"İttifak hüdadadır, heva ve heveste değil" der. 48 Böylece din dışı, beşerî formüllerle birlik sağlanamayacağını belirtir. Mesela birliğin sağlanmasında, korku ve baskının (cebr'in) hiçbir fayda sağlamayıp, bilakis aradaki nifak ve tefrikayı daha da artıracığını söyler.⁴⁹

Tevhid'in çareleri

Bediüzzaman, bu maksatla pek çok çare zikreder, yollar gösterir, açıklamalar yapar. Biz mühim olan birkaçına dikkat çekeceğiz:

İmani Şuur:

Kur'ân-ı Kerim ihtilafa düşüldüğü takdirde Allah (c.c) ve Resulü'nün (a.s.m.) hakemliğine başvurmayı emrettiği için (Nisa 59) mü'min, mü'min kaldıkça bu emri gözardı edemez.

Bediüzzaman, mü'minler arasında birliği gerektiren bağların Uhud Dağı azametinde ve Kâbe hürmetinde olduğunu, aralarında ihtilafa ve ayrılığa götüren sebeplerin çakıl taşı hükmünde olduğunu söyler ve dini değerleri düşünmeden mü'mine küsup darılmanın çakıl taşlarını Uhud Dağından büyük, Kâbe'den daha hürmetli tutmak kadar bir divanelik olduğunu belirtir.⁵⁰

"Âlem-i İslâmdaki ihtilafı, tadil edecek çare nedir?" sorusuna Bediüzzaman şu cevabı verir "Evvela müttefekun aleyh olan (herkesin ittifakla kabul ettiği) makasid-i âliyyeye (yüce maksadlara) nazar etmektir. Çünkü Allah'ımız bir, Peygamberimiz bir, Kur'ânımız bir, zaruriyat-ı diniyyede umumumuz müttefik" der.⁵¹

Eşitlik:

Bediüzzaman bilhassa millî birliği sağlayacak hususlardan biri olan eşitliğe ehemmiyet verir. "ittihad-ı millet, ref'-i imtiyazdan başka ne ile olur?" der.⁵²

Bunun kanun hâkimiyetini tam olarak sağlamakla gerçekleşeceğini söyler, aksi takdirde, her bir idarecinin müstakil bir müstebit olacağına, araya komiteciliğin girerek istibdadı artıracağına dikkat çeker.⁵³

Sevad-ı a'zam'a uyma:

Bediüzzaman'a göre bir kısım meselelerde sevad-ı a'zama uymak ihtilafı kaldıracaktır. Ekseriyetten ayrılmak tehlikelidir.⁵⁴

Maarif :

Bediüzzaman bugün Doğu bölgelerimizi kasıp kavuran anarşiyi

bu asrın başlarında sezmiş, bunun maarif yoluyla önlenebileceğini söyleyerek, Doğunun ismen saydığı belli başlı merkezlerinde medreseler açılarak devlet eliyle talebeler yetiştirilmesini teklif etmiştir. Gerçekceyi şöyle ortaya koyar:

“Bununla, maarifin temeli teessüs eder. Ve bu mebde-i teessüsten ittihad takarrur edecektir (birlik hasıl olacaktır). İhtilaf-ı dâhilinden dolayı mahvolan kuvve-i cesimeyi (büyük kuvveti) hükümetin eline vermekle harice sarfettirmek için hakkıyla müstehakk-ı adalet ve kabil-i medeniyet oldukları gibi cevher-i fitriyetlerini gösterecekler”.⁵⁵

Bu cümleler, sanki günümüzün şartlarına parmak basıyor gibidir.

Ehakkı aramak:

Bilhassa mezhep ihtilaflarını ve dini gruplar arasındaki ihtilafları bertaraf edecek bir formül, budur. “Hakta ittifak ehakta ihtilaf olduğundan bazan hak, ehaktan ehaktır”⁵⁶ der. Herkesin kendi mesleğini “hak” bilmeye, daha güzel bilmeye hakkı olduğunu, amma başkalarının mesleğini batıl ve çirkin bilmeye hakkı olmadığını söyler. Kişinin sadece kendi mesleğine hak demesini zihniyet-i inhisar olarak tavsif eder, bunun bencillikten, “hubb-u nefis”ten geldiğini belirtir. Bu has-talığı tedavi maksadıyla “hakkın taaddüd edeceğine” misaller verir.⁵⁷

Muhabbete muhabbet, adavete adavet:

İhtilafın giderilmesinde, mü'minlere karşı muhabbetin yaygınlaştırılmasını, husumetin yok edilmesini tavsiye eder. “Biz muhabbet fedaileriyiz, husumete vaktimiz yok” der.⁵⁸ Kendisine hayatı boyu işkence yapıp ızdırıp veren, karakol karakol, mahkeme mahkeme sür-ründüren, hapislere attıran kimselerin hepsine hakkını helâl ettiğini ilân eder.⁵⁹

İTTİFAK ETMESİ GEREKENLER

Bediüzzaman ittifakı sağlayacak formüllerden başka, ittifak et-

meleri gerektiğine dikkat çektiği ve mesai sarfettiği bazı müesseseler de var. Onları da belirtmemiz gerekmektedir:

Üç büyük şubenin ittifakı:

Bunlar, daha önce kaydettiğimiz üzere, mekteb, medrese ve tekedir. "Medeniyette geri kalışımızın en büyük sebebinin, istibdaddan sonra, mürşid-i umumi üç büyük şube olan ehl-i medrese, ehl-i mekteb ve ehl-i tekkenin tebayün-ü efkârı ve tehalûf-ü meşaribi" olduğunu söyler.⁶⁰

Ona göre, "bu tebayün-ü efkâr, ahlâk-ı İslâmiyenin esasını sarsmış, ittihad-ı milleti çatallaştırmıştır..." Bediüzzaman tahlilinin devamında medreselerin mektepleri tekfir ettiğini, onların da bunları techil ettiğini söyler. İlimin halka mal edilebilmesi için halkın itimad ettiği ulema kanalıyla halka sunulması gerektiğini belirtir. ⁶¹ Bunun için medreselerde fen ilimlerinin okutulmasının, mekteplerde de din ilimlerinin okutulmasının şart olduğunu söyler. Bu ilimlere müfredatında yer verecek olan Medresetü'z-Zehra'nın faydalarından birinin de üç şubeyi barıştırmak olacağını belirtir.

Burada kaydetmek isterim: Cumhuriyet, döneminde bu üç şubeden ikisini yasaklamak suretiyle getirilen çözümün isabetliliği yeni nesilde ortaya çıkan anarşi sebebiyle münakaşaya açıktır.

Dini cemaatlerin ittifakı:

Bediüzzaman bu meselede de kanaatimizce bugün dahi muteber çözümler teklif etmiştir. Herşeyden önce o farklı cemaatlerin varlığını gerekli ve faydalı görür. Cemaatlerin gayede bir olmalarını arar. Elbette bu gaye müsbet ve yapıcı olacak. Dine, millete hizmet etmek olacak. Bu varsa, metoddan ve meşrebde birlik aranmaz. Böylesi birliğin fayda değil, zarar getireceğini, insanları "nemelazım başkası düşünsün" demeye iteceğini söyler.⁶³ Şöyle der:

"Muhabbet-i din saikasıyla (din sevgisinin sevkiyle) teşekkül eden cemaatlerin, iki şart ile umumunu tebrik ve onlarla ittihad ederiz.

"Birinci şart: Hürriyet-i şer'iyeyi ve asayiş muhafaza etmek.

"İkinci şart: Muhabbet üzerine hareket etmek, başka cemiyete leke sürmekle kendisine kıymet vermeye çalışmamak."⁶⁴

Bediüzzaman, görüldüğü üzere, ihtilalci cemiyetlere karşıdır.

Adem-i merkeziyet'e hayır

Bediüzzaman, Prens Sabahattin'in ortaya attığı adem-i merkeziyet ve tevs-i mez'uniyet fikrini beğenir. Fakat taraftar olmaz. Çünkü milletin fertleri arasında Osmanlılığı sağlayan bağlar kuvvetlendirilip, millî sevgi sağlanmadan buna gidilmesi onüç asır önce ölmüş olan ırkçılığı ihya edip fitneyi uyandıracak ve memleket beylikler devrine dönecektir. Bu düşünce, onun millî birliğe verdiği ehemmiyeti gösterir. Bu meselelerin yeniden gündeme geldiği Türkiye'de Bediüzzaman'ın bu mülâhazaları da gözden uzak tutulmamalıdır.

Harici düşman

Bediüzzaman, ısrarla en büyük ve hakiki düşman olarak cehalet, zaruret ve ihtilaftan söz edince ister istemez "harici düşman hakkında ne diyor?" sorusu akla gelmektedir. Zaten çoğu kere aynı bahislerin devamında o, bu meseleye temas eder. Onlara maddi silâhla savaşılacak düşman olarak bakmaz. Hattâ onlara dost nazarıyla bakmak gerektiğini söyler ve buna birkaç sebep gösterir:

1. Onlar bizim uyanmamıza vesiledir.
2. Onlardan fen alacağız.
3. Onları, İslâmın sulh dini olduğunda ikna etmemiz gerekmektedir.
4. Onlar komşularımızdır, komşuluk dostluğu gerektirir.

Bir ifadesi şöyle:

"Ecnebilere düşman nazarıyla değil, belki saadetimize ve l'la-yı Kelimetullah'a bu zamanda vasıta olan terakki ve me-

deniyete bizi teşvik ve icbar ettiklerinden dost ve hâdim nazarıyla bakacağız.."66

Bediüzzaman, Avrupanın İslâm hakkındaki yanlış kanaatlerini silme meselesine daha bir ağırlık verir ve

"Avrupa bizdeki cehalet ve taassub müsaadesiyle, şeriatı hâşâ ve kellâ istibdada müsait zannettiklerinden nihayet derecede kalben üzülmüştüm. Onların zanlarını tekzip etmek için meşrutiyeti herkesten ziyade şeriat namına alkışladım" der.⁶⁷

Bu mevzuda ısrarla tekrar ettiği bir husus, gayr-i müslimlerin medeni oldukları ve medenilere karşı cihadın silâhla değil, ikna ile olacağıdır. İttihad-ı Muhammedi cemiyeti hakkında bilgi verirken der ki:

"Bu ittihadın meşrebi muhabbettir. Husumeti ise cehalet ve zaruret ve nifaktır. Gayr-ı müslimler emin olsunlar ki, bu ittihadımız bu üç sifata hücumdur. Gayr-i müslimlere karşı hareketimiz iknadır. Zira onları medeni biliriz. İslâmiyeti (onlara) mahbub ve ulvi göstermektedir" ⁶⁸

Medenilere karşı silâh :

Harici düşmanlara karşı takib edilecek temel politika ikna olunca, "silâh" anlayışının da değişeceği tabiidir. Nitekim onlara karşı silâhımızın şeriatın kat'î bürhanları olduğunu sıkça tekrar etmiştir.⁶⁹ "Ermenileri nasıl mağlub edeceğiz?" sorusuna cevabı onun "silâh" anlayışına ışık tutar: "Onlar sizi mağlup ettiği silâh ile, yani akıl ile, fikr-i milliyetle, meyl-i terakki ile, temayül-ü adalet ile mağlub edebilirsiniz."⁷⁰ Bir başka beyanında: "İstikbalde silah kılıncı yerine hakiki medeniyet ve maddi terakki ve hak ve hakkaniyetin mânevi kılıçları düşmanları mağlup edip dağıtacak" der.⁷¹

Bir başka tavsiyesinde silâh olarak İslâmı fiilen yaşamayı zikreder.⁷² Biz İslâmı e'âlimizle gösterecek olsak yeryüzünde birçok kıtaların kendiliğinden İslâma dahil olacağını söyler.⁷³

Geleceğin en güçlü silâhının belâğat ve cezalet olduğunu belirten⁷⁴ Bediüzzaman, artık, şecaat-ı fitriyenin de devrinin geçtiğini, bu-

nun yerini şecaat-ı fenniyyenin aldığını söyler.⁷⁵ Ve yeni nesillere:

"Kılınçlarınızı fen ve san'at ve tesanüd-ü hikmet-i Kur'âniye cevherinden yapmalısınız!"⁷⁶ der.

Artık, cihad da cephelerden ziyade, fen ve san'at ve tesanüd-ü hikmet-i Kur'âniyeyi elde etme yolu olan nefis dairesinde olmalıdır. "Herkes kendi âleminde bir kumandan olduğundan, âlem-i asgarında cihad-ı ekberle mükelleftir" der.⁷⁷

Sonuç: İstikbal ümidi:

Bediüzzaman demek, mücessem ümit demektir. Eserleri üç beş ana maddeye icra edilerek özetlense, bunlardan biri mutlaka istikbal ümidi olacaktır. Bu sebeple, tebliğimizi ümitle kapatmak isteriz. O, islâm âleminin şu ana kadar tahlil ettiğimiz her üç düşmanı da yenip, gelecekte maddi cihette de insanlığa önderlik edip, sulh-u umumi getireceğine inanmaktadır. "Akıl ve ilim fen hükmettiği istikbalde elbette, burhan-ı akliye istinat eden ve bütün hükümlerini akla tesbit ettiren Kur'ân hükmedecek" der.⁷⁸ "İstikbal yalnız ve yalnız İslamiyetin olacak. Ve hâkim, hakaik-i Kur'âniye ve imaniye olacaktır" der.⁷⁹

"Bilâ-perva olarak ilân ederim... İtikat ve yakinimdir. Hak neşv ü nemâ bulacaktır. Hem de itikadımdır ki, istikbale hüküm sürecek ve her kıtasında hâkim-i mutlak olacak yalnız hakikat-ı İslâmiyedir" der.⁸⁰

"Yakinim var ki, istikbal semavatı ve zemini Asya,

Bahem olur teslim yed-i beyza-yı İslâma!"⁸¹ der.

"İ'lay-ı Kelimetullahın bayrağı olan hilâl-yıldız bayrağı teâli edecek, eski şevketini bulacak inşaallah" der.⁸²

DİPNOTLAR

1. Bediüzzaman Said Nursî. *Âsâr-ı Bediyye*, (Osmanlıca olarak neşredilen risaleleri cemeden bir eserdir) s. 669.
2. *Âsâr-ı Bediyye*, s. 372-378.
3. Bediüzzaman Said Nursî. *Divân-ı Harb-i Örfî*, İstanbul, 1990. s. 28-29.
4. Bak. *Âsâr-ı Bediyye*, s. 385; *Mesnevî-i Nûriye*, İstanbul, 1958. s.217.
5. Weber Max, *Ethique Protestante et L'esprit du Capitalisme*, (Fransızcaya çeviren Jacques Chavy) Plon, Paris, 1987, p. 81. (Eserin Türkçesi: *Protestan Ahlâkî Kapitalizmin Ruhu'dur*)
6. *Divân-ı Harb-i Örfî*, s. 57. (Bu ibare Mart 1909 tarihli 70 numaralı *Dinî Ceride*'de çıkan yazısından alınmadır.)
7. A.g.e. s. 15.
8. *Âsâr-ı Bediyye*, s. 375.
9. Bediüzzaman Said Nursî. *Münazarat*, İstanbul, 1991, s.69.
10. *Âsâr-ı Bediyye*, s. 381.
11. *Divân-ı Harb-i Örfî*, s. 28.
12. Bediüzzaman Said Nursî. *Sözler*, İstanbul, 1985, s. 264.
13. *Münazarat*, s. 134.
14. *Sözler*, s. 264.
15. *Münazarat*, s. 128.
16. *Muhakemat*, İstanbul, 11977. s. 47.
17. *Münazarat*, s. 127.
18. A.g.e., s.134.
19. A.g.e., s. 128.
20. Şahiner, Necmeddin. *Son Şahitler*. İstanbul:1988. 4:372; Çeleğin, Nuriye. *Bediüzzaman'ı Gören Hanımlar*, İstanbul:1987. s.11.
21. *Âsâr-ı Bediyye*, s. 349; D.H.Ö. s. 69.
22. *Sûnuhat*, Ankara, 1976. s. 55. (Bediüzzaman'ın bu görüşü, "Muvaffak olma ihtiyacı şahsiyetin bir parçasıdır" tezinden hareketle, ders kitaplarında yer alan hikâye, destan ve masal gibi edebî nev'den parçalarla genç nesle telkin edilmiş olan muvaffak olma ihtiyacı bir müddet sonra o milleti iktisadî hayatında gözle görülür bir terakkinin meydana geleceğini bir kısım araştırmalarla ispatlayan Amerikan sosyologu Mc Clelland'ı hatırlatır. Ancak hikâye ve masalla sun'î olarak aşılana muvaffak olma ihtiyacı ile imanın bir emri, dinin bir gereği olarak vicdanın derinliklerinden gelecek olan bir terakki ihtiyacının farkı açıktır. Mc. Clelland'ın nazariyesi hakkında biraz daha geniş bilgi ve kaynak için Hz. Pey-

- gamberin Sünnetinde Terbiye*, s. 117 ve *Hz. Peygamberin Hadislerinde Medeniyet, Kültür ve Teknik*, s. 54-55 adlı kitaplarımız görülebilir.)
24. Bu hususta geniş bilgi Arnold Toynbee'nin *L'Histoire* adlı eserinde vardır. (Fransızcaya çeviren Elizabeth Julia Gallimard, Paris, 1951) s. 104-157 vd.
 25. Bediüzzaman Said Nursî. *Münazarat*, s. 136.
 26. A.g.e. s. 30.
 27. A.g.e., s. 78.
 28. Bediüzzaman Said Nursî. *Hutbe-i Şâmiye*, İstanbul, 1990. s. 56.
 29. *Hutbe-i Şâmiye*, s. 58-59; *Münazarat*, s. 100-101.
 30. *Münazarat*, s. 98.
 31. A.g.e. s. 100.
 32. *Hutbe-i Şâmiye*, s. 64.
 33. *Âsâr-ı Bediyye*, s. 359.
 34. *Âsâr-ı Bediyye*, s. 350.
 35. Bediüzzaman Said Nursî. *Muhakemat*, s. 37.
 36. *Hutbe-i Şâmiye*, s.129; *Sözler*, s. 726.
 37. *Münazarat*, s. 136-139
 38. *Muhakemat*, s.46.
 39. *Âsâr-ı Bediyye*, s. 396.
 40. *Divân-ı Harb-i Örfî*, s.15-16 (Dipnot)
 41. *Münazarat*, s. 77-79.
 42. *Hutbe-i Şâmiye*, s.124.
 43. *Divân-ı Harb-i Örfî*, s. 21-22.
 44. *Âsâr-ı Bediyye*, s. 356.
 45. *Muhakemat*, s. 42.
 46. Bediüzzaman Said Nursî. *Lem'alar*, s. 150-151.
 47. *Hutbe-i Şâmiye*, s. 20.
 48. *Hutbe-i Şâmiye*, s. 89; *Divân-ı Harb-i Örfî*, s. 58.
 49. *Divân-ı Harb-i Örfî*, s.52.
 50. Bediüzzaman Said Nursî. *Mektubat*, s. 287.
 51. Bediüzzaman Said Nursî. *Tulûât*, s. 84 (*Sünûhatla* birlikte basılmıştır)
 52. *Divân-ı Harb-i Örfî*, s. 41.
 53. *Divân-ı Harb-i Örfî*, 41.
 54. *Hutbe-i Şâmiye*,124.
 55. Şahiner, Necmeddin. *Bilinmeyen Taraflarıyla Bediüzzaman Said Nursî*, İstanbul:1974. s., 64; *Âsâr-ı Bediyye*, s. 267.
 56. *Hutbe-i Şâmiye*, s. 124-125.
 57. Bediüzzaman Said Nursî. *Sözler*, s. 719.

58. *Divân-ı Harb-i Örfî*, s. 57.
59. Bediüzzaman Said Nursî. *Tarihçe-i Hayat*. İstanbul:1976, s. 604.
60. *Divân-ı Harb-i Örfî*, s. 80.; *Âsâr-ı Bediyye*, s.355.
61. *Divân-ı Harb-i Örfî*, s. 28.
62. *Münazarat*, s. 132.
63. *Hutbe-i Şâmiye*, s. 99; *Âsâr-ı Bediyye*, s.391.
64. *Hutbe-i Şâmiye*, s. 98; *Âsâr-ı Bediyye*, s. 390.
65. *Âsâr-ı Bediyye*, s.357.
66. *Âsâr-ı Bediyye*, s.389.
67. *Divân-ı Harb-i Örfî*, s. 16.
68. *Âsâr-ı Bediyye*, s.379.
69. *Divân-ı Harb-i Örfî*, s.57; *Hutbe-i Şâmiye*, s.88; *Âsâr-ı Bediyye*, s.375.
70. *Münazarat*, s. 68.
71. *Hutbe-i Şâmiye*, s.35.
72. A.g.e., s.96.
73. A.g.e., s. 24.
74. *Sözler*, s.264.
75. *Divân-ı Harb-i Örfî*, s.28.
76. A.g.e., s.54.
77. *Münazarat*, s. 68.
78. *Hutbe-i Şâmiye*, s. 27.
79. A.g.e., s. 21.
80. *Muhakemat*, s.7.
81. *Sözler*, s. 694; Bediüzzaman Said Nursî. *Şuâlar*, s. 502.
82. *Âsâr-ı Bediyye*, s.679.